

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 30/1 (Haziran / June 2025), 123-135

Eşrefzâde Abdulkâdir Bursevî ve Tefsirciliği
Eşrefzâde Abdulkâdir Bursevî and his Commentary

Semra KAYA

Doktora Öğrencisi, İnönü üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Anabilim Dalı

PhD Student Inonu University Faculty of Theology, Department of Fundamental
Islamic Sciences, Malatya / Türkiye

semra4444kaya@gmail.edu.tr

orcid.org/0000-0003-2495-1073

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Ocak/January 2025 Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Haziran/June 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2025 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as

Kaya, Semra. "Eşrefzâde Abdulkâdir Bursevî ve Tefsirciliği". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2025), 123-135.

DOI: <https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1622489>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Semra Kaya).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Eşrefzâde Abdulkâdi Bursevî and his Commentary

Abstract: As a result of the endeavour to understand the Qur'an, which started with the descent of revelation various tafsir books have been written in every period. This activity of understanding, which started from the time of the Prophet, has continued until today. Eşrefzâde Abdülkâdir Bursawî, who lived in the Ottoman period, is one of the exegetes involved in this endeavour of understanding. He wrote an Arabic manuscript work titled *Zubdat al-Bayân fî Tafsîr al-Qur'ân*. This work is a summary of the work titled *Anîs al-Janân* written by the author's father Ashrafzâda Izzeddîn Efendi (d. 1672/1740). The work *Zubdat al-Bayân fî Tafsîr al-Qur'ân*, which is the subject of the research, is located in Bursa Inebey Manuscript Library, General 994-996. There is also another copy registered in Orhan 217-2/218 of the same library. In order to determine which copy belongs to the author, the two copies were compared, and the presence of Eşrefzâde's seal on the last page of the last volume of the copy registered in the General 994-996 numbers led to the determination that the copy in question originated in the author's pen. Ashrafzâde used the method of *dirâyah* and narration together in his tafsir. He interpreted the verses with the verse, the Prophet and the Companions, and the opinions of the *tâbiün*. In particular, he often resorted to exegesis of one verse with another verse. He also frequently utilised the views of Ibn 'Abbâs and Ibn Mas'ûd among the Companions, and frequently used the views of Qatadah, Ikrimah, Mujahid and Suddî among the *tâbiün*. The author also included *Israiliyyah* in his tafsir. Another method used by the author in his tafsir is the *dirâyet* method. He started the exegesis of the verses by giving the dictionary meanings of the words, included *sarf* and *nahiv* information at necessary points, and stated the differences of *qiraat*. In addition to this, he reflected his mystical identity to his interpretations, he also applied to the interpretive exegesis, especially at the end of each verse, he evaluated the verse in terms of spirit and heart with the style of exhortation and advice. In his tafsir, the author also gave extensive space to the exegesis of the *ahkâm* verses, explained the theological issues in a short and concise manner, and explained the subjects of *ulûm al-Qur'ân*. While explaining the verses related to the aforementioned subjects, he used a lot of tafsirs compiled with the method of narration and *dirayat* in addition to his own opinion. These sources have helped us to reach a conclusion about the content and method of *Zubdat al-Bayân*. Again, these sources were the primary sources taught in tafsir courses in Ottoman madrasas. Based on the sources used by the author in his influence, we can come to the following conclusion. In *Zubdat al-Bayân*, Ashrafzâda explained the verses in the context of language and rhetoric, and included the differences of *qiraat* and explanations related to grammar. In this respect, it is similar to *Irshâd al-Aqlî al-Salîm*. Again, explaining the verses according to the principles of language, grammar and rhetoric, referring to the hadith and the Companions, and mentioning the differences of *qiraat* are similar to *Kashshâf*. It is similar to *Anwâr al-Tanzîl* in the sense that it uses the method of *dirâyah* and narration, and while exegeting the verses, it refers to the verses, hadiths, the narrations. The author has included jurisprudential explanations, linguistic explanations and interpretation of the differences of *qiraat*, and he refers to grammatical explanations and differences of *qiraat* in *Mefâtiḥ al-Ghayb*, does not enter the theological discussions, takes the issues of theology superficially, and takes *Kashshâf* and *Bayzâwî* as the main source. It is similar to *Sivâsî's 'Uyûn al-tafâsîr li'l-fuzalâ'i al-samâsir* in the sense that it focuses on the verses that contain the subjects of hadith, companions and *tâbiün*, *i'jâz al-Qur'ân* and *majâz al-Qur'ân* in this work as in all *dirâyah* tafsir. At the same time, the explanation of the verses with the differences in language and *qiraat*, mentioning the subjects of *ulûm al-Qur'ân*, including the sayings of the Prophet, the companions and the *tâbiün* show that he refers to *Tebzir al-Mutezakkir* and *Tezkirat al-Mutabashshir*. As a result, the author's use of these sources in terms of content and method leads to the conclusion that he was influenced by the Ottoman tafsir heritage. The author adopted the *Ahl al-Sunnah* view in faith and followed the *Ahl al-Sunnah* understanding in his tafsir. For this reason, when explaining theological

issues, although he sometimes stated that the opposing opinion was wrong, he did not go beyond the Ahl al-Sunnah view in terms of acceptance. He explained the issues in question without prolonging them and took care not to go beyond the intention of the verse.

Keywords: Zubdat al-Bayân, Ashrafiyyah, Ottoman, Tafsîr, Mufasssîr, Method.

Eşrefzâde Abdülkâdir Bursevî ve Tefsirciliği*

Öz: Vahyin inzâli ile başlayan Kur'ân'ı anlama gayretinin bir sonucu olarak her dönemde çeşitli tefsir kitapları telif edilmiştir. Hz. Peygamber döneminden itibaren başlayan bu anlama faaliyeti günümüze kadar devam etmiştir. Araştırmaya konu olan müfessir Osmanlı döneminde yaşamış Eşrefzâde Abdülkâdir Bursevî de bu anlama gayretine dâhil müfessirlerdendir. *Zübdetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* isimli Arapça el yazma bir eser telif etmiştir. Söz konusu eser, müellifin babası Eşrefzâde İzzettin Efendi'nin (öl. 1672/1740) telif ettiği *Enîsü'l-Cenân* isimli eserin özeti mahiyetindedir. Araştırmaya konu olan *Zübdetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eser Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi'nin Genel 994-996 numaralarında bulunmaktadır. Aynı kütüphanenin Orhan 217-2/218 numaralarında kayıtlı başka bir nüsha da mevcuttur. Hangi nüshanın müellife ait olduğunu belirlemek için iki nüsha karşılaştırılmış, Genel 994-996 numaralarında kayıtlı olan nüshanın son cildinin son sayfasında Eşrefzâde'nin mührünün olması söz konusu nüshanın müellifin kaleminde çıktığı tespitine götürmüştür. Eşrefzâde tefsirinde dirâyet ve rivâyet metodunu beraber kullanmıştır. Âyetleri ayetle, Hz. Peygamber ve sahabe kavliyle, tâbiûn görüşleri ile de tefsir etmiştir. Özellikle bir âyeti başka bir âyet ile tefsir etmeye sıklıkla başvurmuştur. Yine sahabelerden İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'un görüşlerinden sıklıkla istifade etmiş, tâbiûndan Katade'nin (öl. 117/735) İkrime'nin (öl. 105/723) ve Dahhâk'ın (öl. 180/797) ve Süddî'nin (öl. 127 /744) görüşlerine sıklıkla başvurmuştur. Müellif tefsirinde isrâiliyata da yer vermiştir. Müellif, tefsirinde kullandığı diğer bir yöntem dirâyet metodudur. Âyetlerin tefsirine kelimelerin sözlük anlamlarını vererek başlamış, gerekli noktalarda sarf, nahiv bilgilerine yer vermiş, kıraat farklılıklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra tasavvufi kimliğini yorumlarına yansıtmış, işârî tefsire de başvurmuş, özellikle her âyetin sonunda öğüt ve nasihat üslûbu ile âyeti ruh ve kalp açısından değerlendirmiştir. Müellif eserinde ahkâm âyetlerinin tefsirine de genişçe yer vermiş, kelâmî meseleleri kısa ve öz bir şekilde açıklamış, ulûmu'l-Kur'ân konularını izah etmiştir. Söz konusu konularla ilgili âyetleri açıklarken kendi görüşünün yanı sıra rivayet ve dirayet metodu ile telif edilen tefsirlerden çokça istifa etmiştir. Söz konusu kaynaklar *Zübdetü'l-Beyân*'ın muhteva ve metodu konusunda bizi bir sonuca ulaştırmada yardımcı olmuştur. Yine bu kaynaklar Osmanlı medreselerinde tefsir derslerinde okutulan başucu kaynaklarıdır. Müellifin tesirinde kullandığı kaynaklardan yola çıkarak şu kanaate varabiliriz. Eşrefzâde, *Zübdetü'l-Beyân*'da âyetleri dil ve belâgat bağlamında açıklamış, kıraat farklılıklarına ve nahivle ilgili açıklamalara yer vermiştir. Bu yönüyle *Ebûssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) İrşâdü'l-Aklî's-Selîm adlı eserine* benzediği söylenebilir. Yine âyetleri dil, nahiv ve belâgat ilkelerine göre açıklaması, hadis ve sahabe kavline başvurması, kıraat farklılıklarına değinmesi açısından Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) Keşşâf'ına benzerlik arz ettiği görülmektedir. irâyet ve rivâyet yöntemini kullanması, âyetlere, hadislere, sahabe ve tâbûn kavline, dil kâidelerine, varsa kıraat farklılıklarına, isrâiliyat rivâyetlerine başvurması yönüyle de Beyzâvî'nin (öl. 685/1286Envâru't-Tenzîl'e benzediği söylenebilir. Müellif, kıraat farklılıklarına fikhî izahlara, dilsel açıklamalara ve işârî yoruma yer vermiş olmasıyla Mefâtihi'l-Gayb'a gramer açıklamalarına, kıraat farklılıklarına başvurması, kelam tartışmalarının girmemesi, itikad konularına yüzeysel bir şekilde alması, Keşşâf'ı ve Beyzâvî'yi ana kaynak olarak alması, isrâiliyata, tüm dirâyet tefsirlerinde olduğu gibi bu eserde de hadis, sahabe ve tâbiûn kavline,

* Bu makale, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağli olarak devam eden "Bir Osmanlı Müfessiri olarak Eşrefzâde Abdülkâdir Bursevî ve *Zübdetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an* Adlı Eseri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. This article is derived from his doctoral dissertation titled 'Eşrefzâde Abdülkâdir Bursevî as an Ottoman Mufasssîr and his work titled *Zübdetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*', which is affiliated to İnönü University Institute of Social Sciences.

i'câzü'l-Kur'ân ve mecâzü'l-Kur'ân konularını ihtivâ eden âyetlerin üzerinde durması yönüyle Sivâsî'nin (öl. 803/1401) *Uyûnü't-tefâsîr li'l-fuzalâ'î's-semâsîr'i* ile benzerlik arz etmektedir. Aynı zamanda âyetlerin dil ve kıraat farklılıkları ile açıklaması, ulûmü'l-Kur'ân konularını değinmesi, Hz. Peygamber'in, sahabe ve tâbiûn kavline yer vermesi de *Kevâşî'nin* (öl. 630/1281) *Tebîratü'l-Mütezekkir ve Tezkiretü'l-Mütebaşşır adlı eserine* başvurduğunu göstermektedir. Netice itibarıyla müellifin adı geçen ilgili kaynaklardan muhteva ve metot açısından istifa etmiş olması onun Osmanlı tefsir mirasından etkilendiği sonucuna götürmektedir. Müellif itikatta Ehl-i sünnet düşüncesini benimsemiş, tefsirinde Ehl-i sünnet anlayışını takip etmiştir. Bu sebeple kelâmî meseleleri açıklarken her ne kadar bazen karşıt fikrin yanlış olduğunu zikretse de kabul konusunda Ehl-i sünnet görüşünün dışına çıkmamıştır. Söz konusu meseleleri uzatmadan açıklamış, âyetin maksadının dışına çıkmamaya özen göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Zübdetü'l-Beyân, Osmanlı, Tefsir, Müfessir, Yöntem.

Giriş

Kur'ân'ın nüzülü ile onu anlama ve açıklama gayreti de başlamıştır. Söz konusu açıklama faaliyetinin ilk örneğini Hz. Peygamber'de görmekteyiz. Bu sebeple Kur'ân'ın ilk müfessiri Hz. Peygamber'dir. Zira Hz. Peygamber kendisine inen vahyi insanlara tebliğ etmiş, sahabenin anlayamadığı ve açıklanmaya ihtiyaç duyduğu kapalı ifadeleri de açıklamıştır. Hz. Peygamber'den sonra Kur'ân'ı anlama, açıklama sorumluluğunu sahabe üstlenmiştir. Sahabe bir yandan Hz. Peygamberden gelen tefsir mirasını korurken diğer yandan kısmen de olsa âyetleri kendi reyleri ile tefsir etmişlerdir. Sahabenin Kur'ân'ın anlaşılması konusundaki bu faaliyetleri Hz. Peygamberin açıklamalarının bir sonraki nesle hatta günümüze intikal etmesinde önemi büyüktür. Tâbiûn ise Hz. Peygamber'den ve sahabeden gelen tefsir mirasını rey(aklı çıkarımlar) ilave ederek söz konusu anlama faaliyetini genişletmişlerdir. Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde Kur'ân'ı anlama çabası daha sonraki asırlarda da çalışmalar artarak devam etmiştir. Birçok ese telif edilmiştir. Günümüzde de Kur'ân'ı anlama gayretiyle tefsir telif çalışmaları devam etmektedir. Araştırmaya konu olan Eşrefzâde Bursevî de Osmanlı döneminin müfessirlerindendir. Eşrefzâde, Kur'ân'ı anlama niyeti ve çabasının bir sonucu olarak *Zübdetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'ı* telif etmiştir. Söz konusu tefsir Arapça el yazma müstakil üç ciltlik bir eserdir.

Tarihte 10. yüzyılda ilk Müslüman Türk devletleri ortaya çıkmış, 14. yüzyıla gelindiğinde ise dünya çapındaki fen bilimleri ve felsefede olduğu gibi İslâmî ilimler alanında büyük bir hareketlilik başlamıştır. Bu yüzyıllar Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları dönemidir.¹ Bu dönemde bütün alanlarda olduğu gibi tefsirde de üretken bir çağ olmuş, burada telif edilen tefsir kaynakları Osmanlı Döneminde hem medreselerde başucu kaynakları olmuş, hem de tefsir telifinde birincil kaynaklar arasındadırlar. Osmanlı medreselerinin ana kaynağı olan Zemahşerî'nin *Keşşâf* adlı eserinde belâgat ve fesâhatin belirgin olarak işlenmesi, dil inceliklerini özenle kullanmış olması hem kendi döneminde hem sonraki dönemlerde eseri ayırt edici bir yere oturtmuştur.² Osmanlı döneminde telif edilen Molla Gürânî'nin (öl. 893/1488) *Gâyetü'l-Emânî*, Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *İrşâdü'l-Akli's-Selîm* ve Ahmed. Mahmûd el-Karamânî'nin (öl. 981/1574) *Tefsîrü'l-Karamânî* gibi eserler Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirlerinden ilham alınarak yazılmışlardır.³ Söz konusu iki eserin Osmanlı döneminde medreselerin başucu eseri olması ve bu dönemin müfessirlerinin bu eseri kaynak olarak kullanmaları Osmanlı tefsir mirasının özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Eşrefzâde de tefsirinde bu eserlerden istifade etmiştir. Bununla birlikte Eşrefzâde'nin tefsirinde belâgat, nahiv ve kıraat farklılarına yer vermesi Osmanlı dönemi tefsir özelliğini yansıttığını göstermektedir. Zira bu ilimler

¹ Adem Yerin, "Türklerin İslâm Hukukuna Katkıları: Serahsî Örneği", *Yeni Türkiye* 22/91(2016), 435.

² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 328.

³ Mesut Kaya, "Mâtürîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri", ed. M. Taha Boyalık-Harun Abacı Osmanlı'da İlm-i Tefsir, (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 46.

hem medreselerde tahsil edilmiş hem de tefsirde ana kaynak olan eserlerde belirgin bir şekilde görülmüştür.

Osmanlı müfessirleri *Mefâtîhu'l-Gayb*'ı; kelâmî, felsefî ve bilimsellik gibi çok yönlü özellik taşıması sebebiyle kaynak olarak almışlardır. ⁴ Fakat *Mefâtîhu'l-Gayb* meseleleri tafsilatlı ele alması sebebiyle Osmanlı medreselerinde Keşşâf ve *Envâru't Tenzîl*'e göre daha az tercih edilmiştir. ⁵ Kelâmî ve felsefî konularda *Mefâtîhu'l-Gayb*'dan, dil incelikleri konusunda *Keşşâf*'tan istifade edilerek telif edilen Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i de medreselerin başucu kaynağı olmuştur. ⁶ Bunda *Envâru't-Tenzîl*'in o günkü medrese eğitiminde okutulan metinler üzerinde pratik yapmaya uygun dil yönünün ağırlıkta olması ve Râzî'nin tefsiri gibi çok yönlü özellik taşıyor olmasının etkisi olmuştur. ⁷ Bu sebebin yanı sıra *Envâru't-Tenzîl*'in *Mefâtîhu'l-Gayb*'da olduğu gibi meseleri ayrıntılı değil de öz ve veciz bir üslûpla ele alınmış olması da vardır. ⁸ Bu nedenle ilgili eserin vecih yapısını açmak için *Envâru't-Tenzîl* üzerine yazılan şerh ve hâşiyeler *Keşşâf* üzerine yazılana kıyasla daha fazla olmuştur. ⁹ Yukarıda verilen bilgiler ışığında Osmanlı dönemi tefsir mirasında özellikle dil, belâgat ağırlıklı tefsirlerin bilhassa öne çıktığı görülmektedir ¹⁰ Araştırmaya konu olan *Zübdetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eser de Selçuklu tefsir mirasından istifa edilerek telif edilen Osmanlı dönemi tefsirlerindendir.

Çalışmada müellifle ilgili bilgilere ulaşmada veri tarama yöntemi kullanılmış, biyografi eserlerine başvurulmuştur. Esere ulaşmak için kütüphane taraması yapılmış, Eser, bahsi geçen kütüphane tarafından dijital ortamdan bir kopyası tarafımıza gönderilmiştir. Eserin muhteva ve metodunu tespit edebilmek için *Zübdetü'l-Beyân* tercüme edilmiş, gerekli bilgiler çalışmaya alınmıştır.

Müellif ve *Zübdetü'l-Beyân* ile ilgili müstakil bir çalışmanın yapılmamış olması ve söz konusu eserin el yazma bir kaynak olması araştırmayı özgün ve önemli kılmaktadır. Bunun yanı sıra araştırma esnasında ilgili müellifle birçok kaynak taranmasına rağmen bilgilerin az olması, eserin el yazma olması çalışmanın zorlukları arasındadır.

Eşrefzâde ilmî ve tasavvufî kişiliğinin araştırılması, müellifin muhteva ve metot olarak Osmanlı tefsir mirasında etkilenip etkilenmediğinin tespit edilmesi, eserinde başvurduğu yöntemlerin neler olduğu ve yönelim açısından hangi yorumlara başvurduğunun belirlenmesi çalışmanın amacıdır. Söz konusu müellifin kişiliği, ilmi hayatı ve tasavvufî kişiliği, eserde kullandığı kaynaklar açısından rivayet ve dirayet yöntemi, tefsir yaklaşımı açısından ise işârî yoruma başvurması, kelâmî meselelere yaklaşımı ve fikhî konuları ele alış şekli başlıklarıyla sınırlı tutulmuştur.

İlgili eseri yazma eser kütüphane raflarından alınıp genel hatlarıyla da olsa ilim dünyasının istifadesine sunulması da araştırmacının gayesi arasındadır.

Müellif ve eser ile ilgili litaretür taraması sonucunda Uludağ İlahiyat Fakültesinde Fatma Çalık, müellifin babası Eşrefzâde İzzettin Efendi Eşrefzâde İzzettin ve Tefsiri: "Enîsü'l-Cenân" adlı doktora tez çalışmasının dışında Eşrefzâde Bursevî'ye ve tefsirine dair herhangi bir tez veya makale çalışmasının olmadığı tespit edilmiştir. ¹¹

⁴ Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 90.

⁵ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 91.

⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/260-261.

⁷ Mustafa Öztürk, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 Bahar (2014), 13.

⁸ Muhammed Coşkun, "Müteahhirün Dönemi Ulûm-i İslâmiyye Formasyonunun Osmanlı Tefsir Geleneğindeki İz sürümü: XVIII. y.y. Envâru't-tenzîl Hâşiyelerindeki Tahkik Tavrı", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık-Harun Abacı, (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 335.

⁹ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 363.

¹⁰ Kaya, Mesut "Mâtürîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri, *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık-Harun Abacı, (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 6.

¹¹ İlgili eser ve müfessir Doç. Dr. Harun Bekiroğlu danışmanlığında "Bir Osmanlı Müfessiri olarak Eşrefzâde Abdülkâdir Bursevî ve Zübdetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eseri" başlığı altında tarafıma doktora tez çalışması olarak hazırlanmaktadır.

1. Eşrefzâde Abdülkâdir Bursevî'nin Şahsiyeti-İlmî ve Tasavvufî Kişiliği

Eşrefzâde Abdülkâdir Efendi, Bursalı Eşrefzâde İzzeddîn Efendi'nin oğludur. 1115/1703-1704 tarihinde Bursa'nın İncirli Dergâh'ında dünyaya gelmiştir. Arapça eğitimini ve tasavvuf terbiyesini babasından almıştır. Farsça'yı Hâdîzâde Muhammed Emin Efendi'den öğrenmiştir. Müvverihzâde Hoca Abdurrahman Efendi'den de ders almıştır.¹² Eşrefzâde Dergahı'nın üçüncü Postnişinidir.¹³ Uzun süre bu dergâhta hizmet etmiştir. Kendisinden sonra oğulları Safiyeddin ve Necmeddin Efendiler dergâhta postnişin olmuşlardır.¹⁴

Eşrefzâde Bursevî, babasının vefatından sonra, tekkeye şeyh olmuştur. Bir yandan da Emir sultan ve Ulucamî'de yaptığı tefsir derslerine devam etmiştir. Kırk dokuz yıl tebliğ, va'z ve irşada devam etmiştir. Babası İzettin Efendi'nin yazmış olduğu "Enîsü'l-Cenân" isimli tefsiri "Zübdetü'l Beyân fî Tefsîri'l Kur'ân" adlı eser ile özetlemiştir.¹⁵ Müellif, 1202/1788'de yılında vefât etmiş, kabri Bursa'nın İncirli Eşrefiyye dergâhındadır.¹⁶

Abdulkadir Eşrefzâde, Kâdiriyye tarikatının ve Eşrefiyye koluna mensuptur.¹⁷ Müellifin tasavvufî kimliği tefsirine yansımış, bu durum özellikle âyet sonlarında yapmış olduğu işârî yorumlarda kendini göstermektedir.

2. Eşrefzâde'nin Tefsirinde Kullandığı Yöntem

Zübdetü'l Beyân fî Tefsîri'l- Kur'ân el yazma Arapça tefsirdir. Müellif, eserinde tefsir metodolijisi olarak rivâyet ve dirâyet yöntemlerinden istifade etmiş, tefsiri işârî yorum ile de desteklemiştir. Müellif, eserinde ahkâm âyetlerin tefsiri üzerinde durmuş, kelâmî meselelere değinmiş, ilgili âyetleri ulûmü'l-Kur'ân konuları minvalinde değerlendirmiştir. Araştırmancının alt başlıklarda söz konusu konularla ilgili *Zübdetü'l-Beyân*'dan örnekler verilmiştir.

2.1. Eserde Kullandığı Kaynaklar Açısından Tefsir Yöntemleri

Müellif, eserinde tefsir alanında dirayet ve rivayet olarak kabul edilen kaynaklardan istifade etmiştir. Bunun yanı sıra işârî kaynaklara da başvurmuştur. Hadis kaynaklarından da istifade etmiştir. Söz konusu kaynaklar, eserin muhtevanın ve motodunun belirlenmesinde temel çıkış kaynağı olmuştur. Müellif, tefsirinde dilbilimsel yön açıklamalar bulunmaktadır bu yönü ile *Zemahşerî'nin Keşşâf* adlı tefsiriyle benzerlik arz ettiğini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra müellifin rivâyet hem dirâyet yöntemi benimsemesi yönü ile *Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl*den, âyetleri hadislerle ve âyetlerle açıklamış olması yönüyle *Begavî'nin (öl. 510/1116) Meâlimü't-Tenzîl*inin muhteva ve metodundan etkilendiğini göstermektedir. Zikredilen ilgili kaynaklar, eserin ana kaynakları arasındadır. Müellifin eserinde istifade ettiği bu kaynaklar *Zübdetü'l-Beyân*'ın Osmanlı tefsir mirasının özelliklerini taşıdığını ve müellifin bunu tefsirinde kullandığını göstermektedir. Zira bu eserler Osmanlı medreselerde okutulan başucu kaynaklardandır.

2.1.1. Rivâyet Metoduna Başvurması

Müellif tefsirinde rivâyet metoduna sıklıkla başvurmuştur. Âyetleri Kur'ân, hadis, sahabe kavli ve tâbiîn görüşleri ile açıklamıştır. Âyeti âyet ile tefsirine örnek olarak müellif, Fâtîha sûresinde "رَبِّ الْعَالَمِينَ" ibaresindeki "رَبِّ" kelimesine "efendi" anlamını vermiştir. Buna delili olarak da "اَنْكَرْنِي عَنْ رَبِّكَ" "Yûsuf, onlardan kurtulacağını düşündüğü kişiye, "Efendinin yanında beni an" dedi. Fakat şeytan onu

¹² Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları-Yâdigâr-ı Şemsî*, haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, (Bursa; Uludağ Yayınları, 1997), 1-2/103.

¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakatü'l-müfessirin*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/731; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müfessirleri*, (Ankara: Ankara Bilimler Akademisi, 1861/1926), 1/137; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, (Bursa, Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2017), 200.

¹⁴ Vassâf, *Osmanzâde Hüseyin Sefîne-i evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 110; Mustafa Kara, *Eşrefoğlu Rûmî*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), 1995.

¹⁵ Vassâf, *Sefîne-i evliyâ*, 110; Şemseddin, *Bursa Dergâhları-Yâdigâr-ı Şemsî*, 103.

¹⁶ Vassâf, *Sefîne-i evliyâ*, 110; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Tabakatü'l-müfessirin*, 2/731; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, (İstanbul: Meral Yayınları, 1971), 40; Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, 200.

¹⁷ Sâdık Vîcdânî, *Tarîkarler ve Silsileleri (Tomâr-ı turuk-ı 'aliyye)*, haz. İrfan Gündüz, (İstanbul: Enderun Kitapevi, 1995), 128, Gürer, Dilâver, *Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 327.

efendisine hatırlatmayı unutturdu da bu yüzden o, birkaç yıl daha zindanda kaldı.”¹⁸ âyetini vermiştir.¹⁹ Böylece Fâtiha sûresinde “رَبِّ” kelimesine yine Kur’ân’dan başka bir âyet ile “efendi” anlamı verilmiştir.

Müellif, âyetleri hadisler ile de açıklamıştır. Eşrefzâde, Bakara sûresinin 3. âyetini “الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ”²⁰ tefsir ederken Hz. Peygamber’in bu âyeti “İman yetmiş (veya altmış) küsur özelliştir şubedir. En yükseği, ‘Allah’tan başka ilâh yoktur’ demek, en aşağısı ise eziyet veren şeyleri yoldan kaldırmaktır. Hayâ da imanın bir bölümüdür.” hadisi ile tefsir ettiğini ifade etmiştir.²¹ Allah’a iman etmek Hz. Peygamber’in haber verdiği imanın en yüksek şubesidir. Bu da ilgili âyette geçen gayba iman meselelerindedir.

Müellifin tefsirinde sıklıkla başvurduğu bir diğer yöntem ise sahabe kavlidir. Eşrefzâde münafıklıkların özelliklerini konu alan “فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا” *Kalplerinde münafıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır.*²² âyetini sahabe kavli ile tefsir etmiştir. Müellif âyette geçen “مَرَضٌ” kelimesini İbn Abbâs’ın (öl. 68/687) ve İbn Mes’ûd’un (öl. 33/653) “şüphe ve nifak” olarak tefsir ettiğini belirtmiştir.²³ Müellif, nifak ve şüphenin kişinin imanını zayıflatıp zamanla inkâra götüreceğini söylemiş, bu âyet bağlamında Kur’ân’ın müminleri diri, kâfirleri ölü, münafıkları ise zâhirde iman etmiş görünmeleri bâtında ise inkar etmeleri sebebiyle hasta olarak tanımladığını belirtmiştir.²⁴ İbn Abbâs ve İbn Mes’ûd “مَرَضٌ” ifadesini bedenî bir rahatsızlık olarak değil de kalp, dil ve eylem uyumsuzluğu anlamına gelen nifak olarak tanımlamışlardır. Bu ise münafık tanımına karşılık gelmektedir.

İbn Abbas, Abdullah b. Mes’ûd ve Ebû Hureyre (öl. 58/678) müellifin en çok hadis aldığı sahabelerdendir. Bunun yanı sıra Eşrefzâde, Hz. Peygamber’den ve sahabeden hadis alırken çok nadir olarak ilgili hadisin kaynağını belirtmiştir. Çoğu hadisi “قِيلَ” lafzı vermiştir. Hadislerin sıhhati konusunda da herhangi bir bilgi vermemiştir.

Müellif, tefsirinde tâbiûn kavline de sıklıkla başvurmuştur. Buna örnek olarak Ahzâb sûresinin 70. âyetini verebiliriz.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَفُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا “Andolsun, dönsünler diye biz onlara (ahiretteki) en büyük azaptan önce (dünyadaki) yakın azabı elbette tattıracağız.”²⁵ Eşrefzâde, âyette geçen, “قَوْلًا سَدِيدًا” ifadesini İkrime’nin “Lâ ilâhe illallah” şeklinde tefsir ettiğini belirtmiştir.²⁶ قَضَائِهِمْ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ “Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi. En yakın göğü kandillerle süsledik ve onu koruduk. İşte bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah’ın takdiridir.”²⁷ Müellif, âyette geçen “vahiy” ifadesini “Süddî’nin ve Katâde’nin sorumluluk vermek” şeklinde tefsir ettiğini ifade etmiş, yaratıldığında itibaren âlemin işleyişi “أَوْحَى” fiili doğrultusunda devam ettiğini belirtmiştir. Bu işleyiş, tâbiûn âlimlerinden Süddî ve Katâde’nin yorumladığı şekliyle bilinçli bir tercih ve irade ile olmadığına vurgu yapmış, Allah, insan ve cin dışında yarattığı her şeye ne için yaratıldı iseler onu programlarına koyduğunu ifade etmiştir.²⁸ Kur’ân’da bu durum, ilgili âyette olduğu üzere “vahyetmek” olarak ifade edilmiştir.

¹⁸ Yûsuf 12/42.

¹⁹ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/16.

²⁰ el-Bakara 2/3.

²¹ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/51.

²² el-Bakara 2/10.

²³ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/64.

²⁴ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/64.

²⁵ el-Ahzâb 33/70.

²⁶ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 2/1384.

²⁷ Fussilet, 41/12.

²⁸ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 3/1854.

Müellif besmelenin Kur'ân'dan bir ayet olup olmadığı konusunda Ebu Hanife'nin besmeleyi Kur'ân'dan bir ayet olarak kabul etmediğini, teberrük ve sûrelerin arasını ayıran bir fâsıla olduğunu ifade etmiş, İmam Şâfi'nin ise besmeleyi Kur'ân'dan bir âyet olarak kabul ettiğini belirtmiştir.²⁹

Müellifin tefsirinde tâbiûndan yorumuna başvurduğu isimlerin başında İkrime, Mücâhid, Katâde, Süddî ve Hasan Basrî (öl. 110/728) gelmektedir. Eşrefzâde hemen hemen âyetlerin genelinde ilgili tâbiûn âlimlerin görüşünden istifade etmiştir. Müellifin vahye direkt muhatap olan sahabeden ve vahye dolaylı olarak muhatap olan tâbiûndan sıklıkla istifade etmiş olması, eserin değerini arttırmıştır.

Eşrefzâde, Zübdetü'l beyân fî tefsîri'l-Kur'ân eserinde rivâyet ve dirâyet yöntemini beraber kullanmıştır. Bununla birlikte âyeti âyet ile tefsir yöntemine sıklıkla başvurmuştur. Bu durum Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içinde yorumlanması ve anlaşılmasını sağlamıştır.

2.1.2. Dirâyet Metoduna Başvurması

Müellif, tefsirinde rivayet metodunun yanı sıra dirayet metodunu da başvurmuş, âyetleri açıklamada nahiv, sarf bilgisinden, kıraat ilminden de istifade etmiştir. Özellikle kelimelerin sözlük anlamları üzerinde sıklıkla durmuştur. Buna örnek olarak:

Eşrefzâde, Bakara sûresinin 104. âyetinde geçen “رَاعِنَا” kelimesinin sözlük anlamı üzerinde durmuştur. Âyeti bu bağlamda açıklamıştır:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ”³⁰ *“Ey iman edenler! 'Râ'inâ (bizi gözet)' demeyin, 'unzurnâ (bize bak)' deyin ve dinleyin. Kâfirler için acıklı bir azap vardır.”*³¹ Eşrefzâde âyetteki “رَاعِنَا” kelimesinin “bizi gözetle, bizimle ilgilen” anlamına geldiğini Müslümanların ise Hz. Peygamber'e bu anlamda hitap ettiklerini belirtmiştir. Fakat bu kelimenin İbrânice veya Süryânice dillerinde hakaret ve sövme anlamına geldiğini ifade etmiştir. Müellif, her ne kadar Yahudiler bu kelimeyi farklı anlamlarda kullanmış olsalar da Müslümanların da Hz. Peygamber için kullandıklarını fırsat bilerek hakaret ve sövme niyeti ile Hz. Peygamber'e bu şekilde hitap ettiklerini ifade etmiştir.³² Ferrâ “رَاعِنَا” kelimesinin “bizi kolla, gözet ve dinle” anlamlarına geldiğini, Abdullah b. Mes'ûd'un kıraatinde “راعونا” şeklinde geçtiğini ve bunun Yahudilerde “sövmek” anlamına geldiğini söylemiştir. Bu sebeple Kur'ân'ın bu ifade yerine “انْظُرْنَا” kelimesinin kullanılmasını istediğini belirtmiştir.³³ Âyet, Yahudilerin Hz. Peygamber'e karşı kötü niyet ve temennilerini “رَاعِنَا” kelimesi ile ifade ettiklerini haber vermiştir.

Eşrefzâde'nin tefsirinde sözlük anlamının üzerinde durduğu bir diğer kelime “فاحشة” kelimesidir. İlgili âyetler şunlardır:

Eşrefzâde, Âli İmrân sûresi 135. âyetinde فاحشة ifadesinin anlamına yer vermiştir. “وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا “فاحشة” *“Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları”*³⁴ Eşrefzâde âyette geçen “فاحشة” kelimesini çirkinlik noktasında zinaya benzeyen, zina ile eşdeğer bir fiil olduğunu belirtmiş, kelimenin aslının “فحج” olduğunu sınırdan çıkmak anlamına geldiğini söylemiştir.³⁵ Râgıp el-İsfahânî (öl. 502/1108) ise “فاحشة” kelimesi çirkinliği, fenalığı büyük olan fiiller ve sözleri ifade ettiğini söylemiştir.³⁶

Eşrefzâde, “فاحشة” ifadesinin geçtiği diğer âyetleri de yorumlarken bu kelimenin anlamı üzerinde durmuştur. Bu âyetler şu şekildedir:

²⁹Bursevî, Zübdetü'l-beyân, 1/2.

³¹el-Bakara 2/104.

³² Bursevî, Zübdetü'l-beyân, 1/214.

³³Ferrâ, Ebû Zekeriyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Abbâsî (öl. 207/822), *Meâni'l-Kur'ân*, (Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/86.

³⁴Âl-i İmrân 3/135.

³⁵ Bursevî, Zübdetü'l-beyân, 1/613.

³⁶ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Savfân Adnân Dâvûdî, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1435/2014), 626.

“Çirkin bir iş وإذا فعلوا فاحشة قالوا وجدنا عليها آباءنا والله أمرنا بها قل إن الله لا يأمر بالفحشاء أتقولون على الله ما لا تعلمون *işledikleri vakit, “Biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, Allah da bize bunu emretti” derler. De ki: “Şüphesiz, Allah çirkin işleri emretmez. Siz bilmediğiniz şeyleri Allah’ın üzerine mi atıyorsunuz?”*³⁷ قل إنما حرم ربي الفواحش ما ظهر منها وما بطن والإثم والبغى بغير الحق وأن تشرکوا بالله ما لم ينزل به سلطاناً وأن تقولوا على الله ما لا تعلمون *De ki: “Rabbim ancak, açık ve gizli çirkin işleri, günahı, haksız saldırıyı, hakkında hiçbir delil indirmedığı herhangi bir şeyi Allah’a ortak koşmanızı ve Allah’a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.”*³⁸ Eşrefzâde birinci âyette “فاحشة” kelimesinin sözlük anlamı ile ilgili Beyzâvî’den alıntı yapmış, Beyzâvî’nin bu kelimeyi puta tapmak, Kâbe’yi çıplak tavaf etmek gibi kirlilikte zirve yapmış aşırı fiiller olarak tanımladığını ifade etmiştir.³⁹ Müellif, ikinci âyetteki “فاحشة” kelimesini çirkin olan şeyler anlamında küfür ve nifak gibi açık ve bâtin fiilleri kapsadığını belirtmiştir.⁴⁰ Taberî, tâbiûn âlimlerinden Mücâhid’in ilk âyetteki “فاحشة” kelimesini (açık olan çirkin şeyi) çıplak olarak Kâbe’yi çıplak olarak tavaf etmek, (gizli olan çirkin şeyi) ise zina olarak tefsir ettiğini belirtmiştir.⁴¹

Eşrefzâde’nin “فاحشة” kelimesinin lügat anlamını verdiği bir diğer örnek zina konusunu işlendiği İsrâ sûresinin 78. âyetidir:

وَلَا تَقْرُبُوا الزُّلَىٰ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا *“Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok kötü bir yoldur.”*⁴² Eşrefzâde âyette geçen “فاحشة” kelimesinin “sınırı aşılmış kötü fiil” anlamına geldiğini belirtmiş, ilgili âyette “zina” anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴³ Zemahşerî ise âyetteki “فاحشة” kelimesi “çirkinlikte sınırı aşan, büyük olan fiil” olarak almış ve bu ifadenin zina fiilini tanımladığını söylemiştir.⁴⁴

Eşrefzâde bu âyet bağlamında “فاحشة” ve “ثم” farkına yer vermiş, “ثم” kelimesinin hem büyük hem de küçük günahları “فاحشة” ise büyük günahlardan çirkinlikte aşırıya gitmiş olanları kapsadığını belirtmiştir. Bununla birlikte “فاحشة” anlamının “ثم” kelimesine göre daha dar olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Taberî ise “ثم” kelimesinin masiyet, “فاحشة” kelimesini ise “ثم” ve haksız saldırı anlamına gelen “الْبَغَى” ifadesini kapsadığını söylemiştir.⁴⁶

İlgili âyetlerin yorumları ışığında “فاحشة” kelimesinin ortak ve kök anlamı çirkinlikte aşırıya girmiş fiillerdir. Her ne kadar fiillerin kalıbı değişse de ortak anlamda aşırıya gitmek, haddi aşmak vardır.

Eşrefzâde eserinde kıraat farklılığına bağlı oluşan anlam değişikliğine yer vermiştir. Buna örnek olarak; *“Bunlar Allah’ı ve mü’minleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir.”*⁴⁷ âyetinde “يُخَادِعُونَ” kelimesini Ebû Amr, İbn Kesîr ve Nâfi gibi kıraat âlimlerinin “يُخَادِعُونَ”; diğerlerinin ise “يُخَدِّعُونَ” şeklinde okuduklarını belirtmiştir.⁴⁸

Eşrefzâde’nin kıraat farklılığı ile açıkladığı bir diğer örnek Yâsin sûresi 9. âyetinde geçen “سُدًّا” kelimesidir. Âyet şu şekildedir:

³⁷el-A’râf 7/28.

³⁸el-A’râf 7/33.

³⁹ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/123; Mücâhid, Atâ ve İbn Abbâs da aynı görüştedir. Âyetteki “فاحشة” kelimesini “Kâbe’yi çıplak tavaf etmek” olarak yorumlamıştır. Bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (öl. 310/923, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah ibn Abdî’l-Muhsin et-Türkî, (b.y: Dâru’l Hicr, ts.), 10/137; Râgıb el-İsfahânî “ثم” kelimesine “sevabı geciktiren veya yavaşlatan fiillerin adı” şeklinde tanımlamıştır. Râgıb el-İsfahânî “ism” 1122.

⁴⁰ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 2/126.

⁴¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 10/163.

⁴² el-İsrâ 17/32.

⁴³ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 2/786; Ragıb el İsfahânî, “hbt”, 832.

⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân el-Belhî el-Horâsânî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi’l-Kur’ân’il-Kerîm*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004), “fevâhiş”, 160; Zemahşerî, *Keşşâf*, 3/515.

⁴⁵ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 2/126.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 10/163.

⁴⁷ el-Bakara 2/9.

⁴⁸ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/68; Detaylı bilgi için bk. Muhammed b. Ömer b. Sâlim Bâzamûl, *el-Kırâat*, (Riyâd: Dâru’l-Hicret, 1417/1996), 2/593.

وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ “Biz, onların önlerine bir set, arkalarına da bir set çekip gözlerini perdeledik. Artık görmezler”⁴⁹ Eşrefzâde âyette geçen “سَدًّا” kelimesini Hafs, Kisâî ve Hamza’nın “insanların ameli” anlamında “fethalı”; diğerlerinin ise Allah’ın yaratması anlamında “سَدًّا” şeklinde “ötreli” okuduklarını belirtmiştir.⁵⁰

Müellif, âyeti rivâyet yöntemi ile açıklamadan önce âyetteki belirli kelimelerin sözlük anlamına yer vermiş, sarf ve nahiv açısından tahlil etmiş, varsa kıraat farklılığını ve bu farklılık dolayısıyla oluşan anlam farklılığını belirtmiştir. Bu işlemleri yaparken özellikle kelimelerin sözlük anlamını genellikle kendisi vermiş, nadir olarak Ahfeş ve Ferrâ gibi ilk dönem dilbilimci âlimleri kaynak olarak vermiştir.

Eşrefzâde Abdülkâdir’in, tefsirinde âyetleri fikhî, kelâmî ve i’rabu’l-Kur’ân çerçevesinde açıklaması yönüyle Osmanlı’nın konu, içerik ve üslûbunu yansıtan, aynı zamanda âyet açıklamaların sonuna işârî yorumu da ekleyen bir tefsir tarzını benimsediği tespit edilmiştir. Bu yönü ile Osmanlı tarzı ı tarzı “dirâyet eksenli tefsir” özelliği taşımaktadır.

2.2. Yönelim Açısından Eşrefzâde’nin Tefsir Yaklaşımı

2.2.1. İşârî Yorumu Başvurması

Müellif, tasavvufî kimliğini yorumuna yansıtmış, bu sebeple tefsirinde işârî yorumun etkisi kendini göstermiştir. Müellif, âyeti dirâyet ve rivâyet yöntemi ile tefsir ettikten sonra özellikle âyet sonlarında samimi bir üslûp ile nasihat mahiyetinde işârî yoruma yer vermiştir. Bunu yanı sıra müellifin ahkâm âyetleri de fikhî anlamını verdikten sonra işârî yorum bakış açısıyla tefsir etmiştir.

Bu minvalde müellif, takvâ ehlinde olabilmek için belli şeylerin olması gerektiğini ifade etmiştir, bunları şu şekilde sıralamıştır. Tüm haramlardan ve kötü vasıflardan korunmak, kalbi fasit ve kınanmış izlerden/hatıralardan korumak, Allah’ı tanımak ve sırrını korumak olduğunu ifade etmiştir. Tüm bunları yapan kişinin ruhunun kederden uzak olacağını, kurtuluşa ereceğini belirtmiş, söz konusu fiilleri ancak takvâ ehlinde olanların yapabileceğini vurgulamıştır.⁵¹

Eşrefzâde, Allah kul ilişkisi bağlamında zikir, takvâ, tevbe, hamd, şükür, cihat, sevgi ve nefis kavramlarını geçtiği tasavvufî bakış açısı ile tefsir etmiştir. Ona göre zikir; Allah’ı dil ve kal ile sürekli hatırdâ tutmak; hâl ile de Allah’ın emir ve yasaklarına uymaktır. Takvâyı iki şey arasına konan engel anlamında alarak, müttaki Allah’ın yasakladıkları ile kendine engel koyan anlamı vermiştir. Takvâyı kalbin ve ruhun elbisesi, bunları koruyan kalkan olarak ifade etmiştir. Hamdin üç halinin olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi kalbin tasdiki ile birlikte dilin nimete şükür halinde olması; ikincisi kişinin davranışlarını düzeltmesi, diğerinin ise kalp, dil ve hal olarak Allah ile olma hali olduğunu belirtmiştir.

2.2.2. Fikhî Meselelere Yer Vermesi

Eşrefzâde tefsirinde ahkâm âyetlerin tefsiri üzerinde durmuş, ilgili âyetleri her ne kadar bazen Şafiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerin görüşüne yer vermiş olsa da kendisinin Hanefî mezhebine mensup olması dolayısıyla Hanefî fikhına göre açıklamıştır. Buna örnek olarak yemesi haram olan hayvanları konu edinen En’âm sûresinin 145. âyetini verebiliriz. Âyet şu şekildedir:

قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجْسٌ أَوْ فِسْقًا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ “De ki: “Bana vahyolunan Kur’an’da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah’tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Fakat istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın kim bunlardan yeme zorunda kalırsa yiyebilir.” Şüphesiz Rabbin çok bağışlayandır, çok merhametlidir.”⁵² Eşrefzâde ilgili âyetin yenilmesi haram olan hayvanlarla ilgili olduğunu ifade etmiştir. Âyette geçen “مَيْتَةً” kelimesinin kendi kendine ölmüş hayvan, “دَمًا مَسْفُوحًا”

⁴⁹Yâsîn 36/9

⁵⁰ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 3/1456.

⁵¹ el-Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/40.

⁵²el-En’âm 6/145.

ifadesinin ise boyundaki kan gibi akıtılmış kan anlamına geldiğini söylemiş, katı kandan oluşan dalak ve ciğerin bu hükme dâhil olmadığını, her ikisinin helal olduğunu belirtmiştir. Âyetteki “لَحْمَ خَنْزِيرٍ” ifadesi ile sadece domuzun eti zikredilerek tahsis yapıldığını domuzun etinin yanı sıra yağı, kemikleri, tüyü ve diğer şeylerinin de haram olduğunu ifade etmiştir.⁵³

İlgili görüşün yanı sıra Ebû Bekir İbn Arabî (öl. 543/1148) dalak ve ciğer dışında kanın haram olduğu görüşündedir. Hz. Âişe, (öl. 58/678), İkrime'nin ve Dahhâk'ın âyetin yenilmesi haram olan etler konusunda tahsis ettiğini söylemişlerdir. İmâm Hâfız ise sadece kan olursa haram; etle beraber olursa câizdir görüşündedir.⁵⁴

Müellif Eşrefzâde çocuğun süt emmesi le ilgili İmâm Şafî'nin (öl. 204/782) süt emme süresi çocuğun doğumundan sonraki iki yıl olması gerektiği görüşüne yer vermiş, Ebû Hanîfe'nin ise bu sürenin iki buçuk yıl olduğunu görüşünde olduğunu bildirmiştir. Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) bu görüşüne ise Lokman sûresinin 14. âyetini delil olarak getirmiştir. Bu yüzden O'na göre emmeyi iki yıla tamamlamak müstehap iki buçuk yıl emzirmek caizdir.” şeklinde yorumlarını aktarmıştır.⁵⁵

Eşrefzâde fikhî hükümlerin konusu olan îlâ konusunda ise şu bilgileri aktarmıştır. Müellif, “îlâ” kelimesinin “uzaklaşmak” anlamında olduğunu belirtmiştir. Katâde'nin (öl. 54/674) îlânın bir boşanma yöntemi olduğu görüşünü belirtmiştir. Cahiliyede eşini sevmeyen bir erkek ona yaklaşmama yemini ettiğini ve bu durum kadın için bir eziyete dönüşmesi sebebiyle İslâm'ın bekleme süresini âyetle belirlediğini ifade etmiş. Bu süre hürler için dört ay; köleler için ise iki aydır. Bundan daha az süre için yemin etmiş olsa bile. Kim karısına yaklaşmama yemini ederse dört ay on gün beklemelidirler. Kadın köle ise, iki aydır. Bu süre zarfında dönerlerse Allah'ın affedici olduğunu âyet belirtmiştir. Bu süre zarfında dönmezlerse talâk gerçekleşmiş olur.⁵⁶

Müellif, namaz, abdest, oruç, hac, zekât gibi fikhî meseleleri ihtiva eden konularla ilgili de açıklamalar yapmıştır. Bu konuları Hanefî fikhına göre açıklamıştır. Müellif, ahkâm âyetlerini fikhî açıdan değerlendirdikten sonra ilgili âyeti tasavvufî bakış açısıyla da yorumlamış, şeriat ve tarikat bağlamında ele almıştır. Çalışmanın muhtevası açısından bu konularla ilgili âyetlerin tefsirine girilmemiştir.

2.2.3. Kelâmî Meselelere Yer vermesi

Eşrefzâde'nin tefsirinin özelliklerinde biri de kelâmî meseleleri ihtiva etmesidir. Fakat müellif, kelâmî konuları detaya girmeden kısa ve öz bir şekilde yer vermiştir. Bu konulardan biri şefaât meselesidir. Müellif, kimsenin kimseye faydasının dokunmayacağını konu alan Bakara sûresinin 123. âyeti bağlamında şefaât konusunu açıklamıştır. Âyet, şu şekildedir:

“وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يَقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ” *Kimse kimse namına bir şey ödemeyeceği, hiç kimseden fidye alınmayacağı, kimseye şefaatin (aracılığın) yarar sağlamayacağı ve hiç kimsenin hiçbir taraftan yardım göremeyeceği günden sakının.*⁵⁷ Eşrefzâde bu âyet bağlamında mümin bir kimsenin kâfir için şefaâtçi olmayacağını, Allah'ın izin vermediği müddetçe de kimsenin kimseye şefaâtçi olamayacağı, Allah izin verdiği takdirde Peygamberlerin, meleklerin, âlimlerin, şehitlerin mü'minlerin ve çocukların şefaât edebileceklerini ifade etmiştir.⁵⁸ Müellif, âhirette şefaatin varlığına ve bunun Allah'a şirk koşmamış, şefaatine izin verilmiş mü'minler için geçerli olacağına, şefaatin kâfirler için olmayacağını mü'minler için ise Allah'ın iznine bağlı olduğuna Necm Sûresinde geçen “وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى” *Göklerde nice melekler vardır ki onların şefâatleri; ancak Allah'ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere*

⁵³Bursevî, *Zübdetü'l-beyân*, 2/86.

⁵⁴Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, (öl. 671/1273), *Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdü'l Muhsin et-Türkî, 24 Cilt, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1437/840), 9/90-100.

⁵⁵Bursevî, *Zübdetü'l-beyân*, 2/1304.

⁵⁶Bursevî, *Zübdetü'l-beyân*, 1/383; Geniş bilgi için bk. Serahsî, *Kitâbü'l-Mebsût*, 7-8/20; Taberî, *Câmiu'l beyân*, 4/47; Kurtubî, *Ahkâmül-Kur'ân*, 4/21;

⁵⁷el-Bakara 2/123.

⁵⁸Bursevî, *Zübdetü'l-beyân*, 1/236.

yarar sağlar”⁵⁹ âyetinin mutlak bir delil olduğunu söylemiştir. Bunu yanı sıra مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ”⁶⁰ âyetinin ise müşriklerin putları Allah’ın ortakları ve O’nun katında şefaathçileri olarak gördükleri inancına dikkat çektiğini ve şefaatin olmayacağına değil, Allah’ın izni ve iradesiyle olacağına, bu sebeple kâfire şfaat izni verilmeyeceğine bir cevap olduğunu söylemiştir. Müellif, âyetin şefaati kabul etmeyen Mu’teziliye de cevap olduğu görüşündedir.⁶¹ Şfaat ile ilgili âyetler mütalaa edildiğinde ilgili âyetlerde şfaat edecek ve şfaate edilecek olan kişi veya gruplar Allah’ın rızası ve izni ile olacağı vurgusu dikkat çekmektedir.

Müellif kelâmî meseleler bağlamında Allah’ın ahirette görülüp görülmeyeceği (ruyetullah) konusu ile ilgili de görüş belirtmiştir. Müellif burada Ehl-i sünnetin görüşünde olduğunu ifade etmiş, Allah’ın dünyada görülmeyeceğini ahirette ise inanan kimselerin göreceğini belirtmiş, Mutezile’nin Allah’ın ahirette görülmeyeceği fikrinin isabetli olmadığına vurgu yapmıştır.

Müellifin kelâmî meseleleri konu alan âyetleri tefsir etmede takip ettiği bir diğer metot ise mezhepsel karşılaştırmaya girmemesidir. Müellif, itikatte Ehl-i sünnet düşüncesini benimsemiştir. Bu sebeple ilgili âyetleri Ehl-i sünnetin görüşleri çerçevesinde açıklamıştır.

Sonuç

Kur’ân’ı anlama ve anlatma çabası vahyin ilk inzalından itibaren devam eden bir olgudur. Bu anlama faaliyetinin temelinde insanın marifetullahtan yola çıkarak kendini ve yaratılış amacını anlamlı bir yere konumlandırmak olduğunu söylemek mümkündür. Zira Allah Kur’ân’da yaratıcı Allah ile yaratılan insanın ilişkisi ve konumu üzerinde ısrarla durmaktadır. İnsan Allah’ı doğru konumlandığı zaman ancak kendini de kul(yaratılan) olarak doğru yere konumlandırmış olur. İnsan-Allah, insan-insan veyahut insan-toplum ilişkilerindeki problemlerin ortaya çıkmasında, inanan insanın Allah tasavvuru ile ilgili eksik ve yanlış anlayışa sahip olmasının payı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü insan, Allah’ı yaratıcı, yönetici, her an gözetleyici, her şeyin mâliki, adil ve merhametli olarak kabul ettiğinde hem kendi fitratı hem de yaratılan her şey ile savaşı bitmekte, her şey dengeye oturmaktadır. Bu sebepten olsa gerek ki Kur’ân’da Allah’ın esma ve sıfatlarına ve insanın yaratılışına/fitratına özel vurgu yapılır. Buradan hareketle Hz. Peygamber ile başlayıp günümüze kadar devam eden tefsir faaliyetlerinin, Allah’ı tanımamıza ve insanı doğru anlamlandırmamızda önemli bir rolü ve işlevi olduğunu söylemek mümkündür.

Eşrefzâde, Osmanlı dönemi müfessirlerindendir. Osmanlı döneminde telif edilen tefsirlerin rivâyet, dirâyet ve işârî özellikler gibi karakteristik benzerlikler Zübdetü’l-Beyân’da da kendini göstermiştir. Bu bilgiden yola çıkarak Eşrefzâde’nin tefsirinde özgün bir yöntem benimsemesinden ziyade Osmanlı tefsir mirasının özelliklerinden etkilendiğini ve bunu tefsirine yansıttığını söyleyebiliriz. Zira Müellifin âyetleri dil, nahiv ve belagat ilkelerine göre açıklaması, kıraat farklılıklarına yer vermesi Zemahşerî’nin Keşşâf adlı tefsirinden, hem rivâyet ve dirâyet yöntemini kullanması bunun yanı sıra diğer kelimeler, itikat ve fıkıhla ilgili âyetleri her bir ilim bağlamında tefsir etmesi *Razî’nin (öl. 606/1210) Mefâtihu’l-Gayb* eserinden, işârî yorumlara yer vermesi Kuşeyrî’nin (öl. 465/1072) *Letâifü’l-Kur’ân*’ından etkilendiğini göstermektedir.

Müellif sûrelerin tefsirine ilgili sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu, âyet sayısını belirttikten sonra âyeti kelime kelime açıklamıştır. Tefsire söz konusu kelimelerin dilsel tahlili ile başlamış, sahabe ve tâbiûn kavli ile açıklamaya devam etmiştir. Akabinde ise araştırmanın kaynakları kısmında belirtilen eserlerden alıntılar yapmıştır. İlgili kelimeyi ya da âyeti bazen tamamen nakille açıklarken çoğu zaman aldığı rivâyetlerin yanına kendi görüşünü de ilave etmiştir.

Müellif, âyetlerin tefsirinde âyetlere, hadislerle, sahabe ve tâbiûn kavline ve İsrâiliyat rivâyetlerine de başvurmuştur. Müellifin israilîyat haberlerine başvurması eserin zayıf yönlerindendir. Bununla

⁵⁹en-Necm 53/26.

⁶⁰el-Bakara 2/255.

⁶¹ Bursevî, *Zübdetü’l-beyân*, 1/444.

birlikte dil kâidelerine varsa kıraat farklılıklarına da yer vermiştir. İtikâdî konularla ilgili âyetler tefsir edilirken sık olmamakla birlikte Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile görüşleri arasındaki farklılıklara yer vermiş, genelde ise Ehl-i sünnetin görüşü ile açıklanmıştır. Müellif, ahkâm âyetlerini kendisinin de fıkhîta mensubu olduğu Hanefî fıkıhına göre açıklamış, ara ara Şafîî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebinin görüşlerine yer verdiği de olmuştur.

Eşrefzâde Abdülkâdir'in yetiştiği aile ve çevrede tasavvufî düşüncenin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ailesi ve çevresinde aldığı sûfî düşüncenin âyetleri rivâyet ve dirâyet yöntemi ile açıkladıktan sonra tasavvufî bakış açısı ve yorumu ile bitiriyor olması bu durumu kanıtladığı tespit edilmiştir. Zübdetü'l-Beyân'da rivâyet ve dirâyet yönteminin birlikte kullanmış olması birçok tefsir ile benzer özellik göstermektedir. Fakat Eşrefzâde, âyetlerin fikhî veya kelâmî yönden genel açıklamasını yaptıktan sonra tasavvufî bakış açısı ile yorumlamış olması yönü ile önem arz etmektedir. Eşrefzâde bunu, Allah'ın emir ve yasakların bilgiden zihne oradan kalpte bir hâle dönüştüğünü ifade etmiştir.

Eşrefzâde, tefsirinde kelimelerin sözlük anlamlarını açıklarken, az da olsa belâgat ve kıraât farklılıklarına dair nakiller de yapılmıştır. Kıraât farklılıklarını açıklarken mütevâtir rivâyetlere çoğunlukla yer vermekle birlikte mütevâtir olmayan rivâyetleri de nakletmiştir. Eşrefzâde, Farsça şiir ve nakillerde bulunarak, eseri edebî yöntem ile zenginleştirmiştir. Eşrefzâde, tefsirinde hadis aktarırken genel olarak Câmi'u's-sahih'i göstermiş ancak külliyyatın hangi eserinde olduğunu belirtilmemiştir. Eşrefzâde, rivâyetlerin kaynağını belirtmediği birçok hadise yer vermiştir. Kütüb-ü sitte gibi hadis alanında doğruluğu çoğunluk tarafından kabul edilen kaynakları sadece istisna olarak kullanmıştır. Bunun yerine eserde yoğunluk olarak Suyûti'nin (öl. 911/1505) Câmi'u's-sağır cem'u'l-cevâmil'i, Begâvî'nin Mesâbihü's- sünen'i ve bunlara yazılmış şerh ve hâşiyeleri yoğun bir şekilde kullanmıştır. Son olarak tefsirde yoğun bir şekilde ve hikâyelere yer verildiği görülmüştür.

Kaynakça / References

- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' (öl. 516/1122), *Me'âlimü't-tenzîl*, 3 Cilt, Riyâd: Dâru't-Tayyibe, 1409/2768.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınları, 1971.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Envâru't-tenzîl ve esrâru't-Te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/260-261.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 30. Basım, 2017.
- Coşkun, Muhammed, "Müteahhirûn Dönemi Ulûm-i İslâmiyye Formasyonunun Osmanlı Tefsir Geleneğindeki İz sürümü: xviii. yy. Envâru't-tenzîl Hâşiyelerindeki Tahkîk Tavrı", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalîk-Harun Abacı, 331-355, O İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Demir, Ziya, XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât elfâzî'l-Kur'ân*, thk. Savfân Adnân Dâvûdî, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 6. Basım, 1435/2014.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî (öl. 207/822), *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut: Âlimü'l-Kütüb, 1403/1983.
- Gürer, Dilâver, Abdülkâdir *Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Kara, Mustafa, *Eşrefoğlu Rûmî*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
-*Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001.
- Kaya, Mesut "Mâtürîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri, *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalîk-Harun Abacı, 35-67, İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, (öl. 671/1273), *Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdü'l Muhsin et-Türkî, 24 Cilt, Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 1437/840.
- Maden, Şükrü, *Tefsirde Haşîye Geleneği*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Muhammed b. Ömer b. Sâlim Bâzamûl, *el-Kirâat*, Riyâd: Dâru'l-Hicret, 1417/1996.
- Mukâtil b. Süleymân el-Belhî el-Horâsânî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'l-Kur'ân'il-Kerîm*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- Öztürk, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 Bahar (2014), 9-63.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Şâfî (öl.911/1505), *Dürri'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, Abdullah b. Abdü'l Hasan et-Türkî, 16 Cilt, Kâhire: 1424/2003.
- Şemseddin, Mehmed, *Bursa Dergâhları-Yâdigâr-ı şemsî*, haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa; Uludağ Yayınları, 1997.
- Taberî, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rü Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (öl. 310/923, *Câmiu'l-beyân an te'vîli 'ayi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah ibn Abdi'l-Muhsin et-Türkî, 26 Cilt, Kâhire: Dâru'l Hicr, 1422/2001.
- Vassâf, Osmanzâde Hüseyin, *Sefîne-i evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Vicdâni, Sâdık, *Tarîkarler ve Silsileleri (Tomâr-ı turuk-ı 'aliyye)*, haz. İrfan Gündüz, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1995.
- Yerinde, Âdem, "Türklerin İslâm Hukukuna Katkıları: Serahsî Örneği", *Yeni Türkiye* 22/91(2016), 434-248.